इंग्रजीचा वरचष्मा

इयत्ता पहिलीपासून राज्यातल्या सर्व मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये इंग्रजीचे शिक्षण देण्याचे नवे धोरण अव्यवहार्य, गैर आणि म्हणून घातक आहे; ते शिक्षणशास्त्राच्या व बालमानसशास्त्राच्या दृष्टीनेही अयोग्य आहे, ही भूमिका घेऊन ज्यांनी शासनाच्या नव्या धोरणावर टीका केली त्या व्यक्तींवर 'उच्चभ्रूंचा कांगावा' (दै. महाराष्ट्र टाइम्सच्या संपादकीयाचा मथळा, २५ मे २०००), ब्राह्मण्यवादी व बहुजनसमाजविरोधी मंडळींचे 'कटकारस्थान' (सुगावा मासिकाच्या जुलै २००० च्या अंकातील श्री. इरगौडा पाटील यांचा लेख 'पहिलीपासून इंग्रजी - तज्ज्ञ व कार्यकर्त्यांचे आक्षेप') असे आरोप करण्यात आले आहेत. कोणत्याही महत्त्वाच्या मुद्द्यावरून समाजात मतभेद होतात, वाद उपस्थित होतात तेव्हा सामंजस्य व सहमतीने पाऊल पुढे पडावयाचे असेल तर, तसेच मतभेदांमागील कारणे स्पष्ट व्हावयाची असतील तर अशा स्वरूपाचे आरोप करू नयेत. यामधून संवादाची, वादविवादातून तत्त्वबोध घडून येण्याची प्रक्रिया खंडित होते. लोकशाहीच्या मूल्यसंस्कृतीशी व व्यवहाराशी हे वर्तन मेळ न खाणारे आहे.

अलीकडे पुण्यात दिवंगत प्रा. वि. म. दांडेकर यांनी स्थापन केलेल्या 'भारतीय अर्थविज्ञान वर्धिनी' या संस्थेचे अध्यक्ष प्रा. नीलकंठ रथ व संस्थेच्या 'अर्थबोध' पत्रिकेचे संपादक प्रा. रमेश पानसे यांनी एक दिवसाचा परिसंवाद आयोजित केला होता (१६ जुलै २०००). या परिसंवादात शासकीय धोरणाचे हिरिरीने समर्थन करणारे एकच गृहस्थ होते. आणखी एकांचे नव्या धोरणाला समर्थन होते, पण ते सौम्य शब्दांत त्यांनी मांडले. एकूण उपस्थिती ४०-४५ इतकी होती. 'महाराष्ट्रातील बहुसंख्य सुजाण व्यक्तींचा या धोरणास विरोध आहे' हा निष्कर्ष काढण्यासाठी हा तपशील आम्ही दिलेला नाही. सांगावयाचा मुद्दा वेगळाच आहे. शासनाच्या नव्या धोरणाविषयी प्रतिकूल मत बाळगणाऱ्यांपैकी कोणाचाच इंग्रजीचे चांगले ज्ञान प्राप्त करून घेण्याला विरोध नव्हता. आजच्या काळात जेवढे व ज्या स्वरूपाचे ज्ञान गरजेचे आहे तेवढे प्राप्त करून घेण्याच्या कार्यक्षम सुविधा त्या त्या विद्यार्थीगटांना सहजी उपलब्ध असाव्यात, याविषयी एकमतच होते. एका व्यक्तीचा अपवाद वगळता, कोणीही ५वी ते १०वी या टप्प्यावर शाळांमध्ये इंग्रजी शिकविण्याच्या आजच्या व्यवस्थेत बदल सुचविला नाही. म्हणजे, (१) समाजात मोठ्या प्रमाणात इंग्रजीचे पर्याप्त ज्ञान असण्याची गरज आज उत्पन्न झालेली आहे, आणि (२) शाळेत शिक्षणाचा भाग म्हणून इंग्रजीचे पायाभूत शिक्षण सर्व मुलांना दिले जाण्याची व्यवस्था कायम ठेवावी, यावर सर्वांची एकवाक्यता होती. ही गोष्ट लक्षात घेता, मराठी माध्यमाच्या हजारो शाळांमध्ये जाणारे विद्यार्थी बव्हंशी बहुजनसमाजातूनच येतात ही वस्तुस्थिती असेल तर, 'पहिलीपासून इंग्रजी' या धोरणाला विरोध करणाऱ्या व्यक्तींचे उद्दिष्ट बहुजनसमाजाला इंग्रजीच्या ज्ञानापासून वंचित ठेवण्याचे आहे, ते त्यांचे कटकारस्थान आहे, असा आरोप करण्यास वस्तुतः कोणताच आधार नाही.

'उच्चभ्रूं'चा जो वर्ग स्वतःची मुले इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये पाठवतो तोच वर्ग या धोरणाला विरोध करीत आहे का? मूळात कोणताही सुसंघटित वर्ग विरोधात उतरल्याचे कोणतेच चिन्ह दिसत नाही. जे पालक इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये आपल्या मुलांना पाठवतात त्यांची भूमिका, उदासीनतेमधून, 'काय चाललेय ते चालू द्या' अशी असण्याची दाट शक्यता आहे. कारण व्यक्तिवादी भूमिकेमधून त्यांनी स्वतःपुरती उपाययोजना केली आहेच. त्यांच्या वर्तनापासून कोणता गर्भित बोध निष्पन्न होत असेल तर, ज्यांना स्वतःच्या मुलांचे भवितव्य उज्ज्वल बनवावयाचे असेल त्यांनी हाच मार्ग अवलंबावा, हाच आहे. तसा हा वर्ग समाजापासून अधिकाधिक फटकून वागत चाललेला, आपल्यापुरते पाहणारा आहे. या वर्गातल्या, अधिक ठाम मते बाळगणाऱ्या अभिनिवेशी व्यक्ती, पहिलीपासून इंग्रजी सुरू करणे ही केवळ धूळफेक आहे; इंग्रजी माध्यमाचा अंगिकार हाच खरा उपाय होय, असे म्हणतील. शाळांमधून इंग्रजी विषय असावा याविषयी सहमती असलेल्या मंडळींमध्येच, कोणत्या वयात व इयत्तेपासून हा विषय सुरू करावा, ह्या विषयाचे शिक्षण चांगल्या दर्जाचे होण्यासाठी अग्रक्रम कोणत्या गोष्टींना देणे गरजेचे आहे, इंग्रजी चांगले येणे म्हणजे काय,

दहावीपर्यंत कोणत्या पातळीचे इंग्रजी येणे आवश्यक आणि पुरेसे आहे, या व अशा मुद्द्यांवरून मतभेद आहेत. किंबहुना, 'भारतीय अर्थविज्ञान वर्धिनी'तील परिसंवादातील बहुतेक वक्त्यांची मते ऐकल्यावर, पुढच्या काळात इंग्रजी आल्याखेरीज व्यक्ती व समाज दोघांची धडगत नाही; बऱ्यापैकी चांगले इंग्रजी जवळपास सर्व प्रौढ व्यक्तींना यायला लागेलच, हे गृहीतक बाळगूनच मते व्यक्त होत होती, असे आमचे मत बनले. या सभेतील जवळपास सर्व मंडळी महात्मा गांधी व डॉ. राम मनोहर लोहिया यांच्या विचार-भूमिका यांच्यापासून मूलतः भिन्न विचार बाळगणारी व भूमिका अंगिकारणारी होती. हेच, बहुधा, आजच्या सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांच्या मानसाचे, विचारांचे व भूमिकेचे प्रातिनिधिक चित्र आहे.

मूल ज्या परिसरात वाढते त्या परिसरातल्या लहानमोठ्या मंडळींच्या सहवासात त्याच्या कानावर ज्या भाषा सतत पडतात, आणि ज्यांच्यामध्ये त्याला व्यवहार समजून घेणे, बोलणे इ. करावे लागते, त्या भाषा (व्यवहाराच्या मर्यादेत) ते मूल कमीअधिक प्रमाणात 'शिकते'. ती त्या मुलाची व्यावहारिक गरज असते. पण मूल भाषा किती आत्मसात करील ही गोष्ट अनेक घटकांवर अवलंबून आहे. मुलाच्या घरातील (वा अगदी जवळची, ज्यांच्याशी त्याचा सतत व दीर्घकाल संबंध येतो अशी माणसे अनेक भाषांचा बऱ्यापैकी प्रगल्भ वापर करीत असली, आणि त्या मुलालाही त्यात सहभाग द्यावा लागत असला तर आणि तरच, ते लहान वयात 'नैसर्गिकरित्या', म्हणजे औपचारिकरित्या भाषेचे पद्धतशीर शिक्षण न होता, बहुभाषिक बनते. या अनुभवाचा आधार घेऊन पहिलीपासून इंग्रजी शिकविण्याचे समर्थन करण्यात येत आहे.

मुलेमुली बालवयात नैसर्गिकपणे इंग्रजी भाषा थोडीबहुत आत्मसात करतील अशा प्रकारची परिस्थिती, अगदी अपवादभूत अशी कुटुंबे सोडता, अस्तित्वात नाही. ज्यांची स्वभाषा/मातृभाषा इंग्रजी आहे अशा मुलांच्या वा त्यांच्या आईबापांच्या सहवासात, त्यांच्याशी भाषिक व्यवहार करीत वाढण्याची संधी उपलब्ध नाही. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये जाणाऱ्या मुलामुलींभोवतीचा परिसर व वातावरणही 'नैसर्गिक'पणे इंग्रजी भाषा आत्मसात करण्याचे असत नाही. सामान्यतः, फार फार तर, शाळेच्या आवारात, ते कृत्रिमरित्या उत्पन्न केले जाते. त्याने काही फरक पडू शकतो. पण तो किती पडतो, आणि भाषा किती आत्मसात होते याचे व्यापक प्रमाणावर अभ्यास झालेले नाहीत.

याचाच अर्थ असा की, अगदी लहान वयात अवतीभवती ज्या भाषा बोलल्या जातात, ज्या भाषांमध्ये काही व्यवहार सहजपणे वारंवार घडतो त्या भाषा मुले चटकन ग्रहण करतात या युक्तिवादाचा आधार पहिलीपासून इंग्रजी हा एक आवश्यक विषय म्हणून सुरू करण्यासंदर्भात खरोखरी घेता येत नाही. या धोरणाचे समर्थन करणारेही आडवळणाने याची कबूली देतात. इंग्रजीला किती थोड्या तासिका दिलेल्या आहेत, अभ्यासक्रम किती मर्यादित व हलकाफुलका आहे, या अभ्यासाचा बोजा कसा होणार नाही, याविषयीचे आश्वासक खुलासे आवर्जून केले जातात. तेव्हा, आत्मवंचना न करता, इंग्रजी विषय एक आवश्यक विषय म्हणून पहिलीपासून औपचारिकतः तो शिकविण्याची गोष्ट आपण गरजेपोटी करीत आहोत असे मोकळेपणाने मान्य करणे हिताचे होईल.

आर्थिक-राजकीय, सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या वरिष्ठ वर्गामध्ये स्थान मिळवावयाचे असेल तर इंग्रजी भाषेत बेधडक आत्मविश्वासाने व सफाईने व्यवहार करता यायला हवा अशी धारणा सर्वदूर पक्की आढळते. यच्चयावत् सगळ्या भारतीयांमध्ये ही धारणा आढळते असे म्हणणे आजही अवास्तव ठरेल. पण 'वाढत्या आकांक्षा व अपेक्षां'च्या ('रायझिंग एक्स्पेक्टेशन्स') धारेत प्रविष्ट झालेल्या वर्गांमध्ये ही धारणा रुजली आहे. तिला अनुभवाचा वस्तुनिष्ठ आधार आहे. या धारणेपोटीच अलीकडच्या काळात इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचे गावोगाव पेव फुटले आहे. मागणीच्या मागे क्रयशक्ती म्हणजे त्या मागणीच्या पूर्ततेसाठी पैसा खर्च करण्याची ग्राहकाची तयारी व क्षमता असली की पुरवठा केला जातो, कारण त्यात नफा असतो, या न्यायानुसार गोष्टी घडत आहेत. शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मराठी भाषा कायम ठेवून याच मागणीची पूर्तता करण्याचा उद्देश बाळगून पहिलीपासून इंग्रजी विषय आवश्यक विषय म्हणून शिकविण्याचे धोरण अंगिकारले आहे. 'नैसर्गिक'

वातावरणात सहजपणे, 'हसत-खेळत' मुले इंग्रजी शिकतील अशी परिस्थिती लाभण्याची वाट न पाहण्याचा हा निर्णय आहे. इंग्रजी आपण आत्मसात करावयाची की नाही, आणि करावयाची झाल्यास किती व कशी करावयाची, हे निर्णयस्वातंत्र्य मुलांना नैसर्गिक वातावरणात असते. ते या धोरणाने नाकारलेले आहे.

ज्या भाषा आवश्यक विषय म्हणून शिकवावयाच्या त्या भाषा पहिली ते चौथी या टप्प्यावर कशा शिकवाव्यात, हा महत्त्वाचा, कळीचा पण स्वतंत्र मुद्दा आहे; तो प्रस्तुतही आहे. पण या प्रश्नाचे उत्तर मराठी, हिंदी व इंग्रजी या भाषांच्या बाबतीत, पद्धतीच्या अंगाने, वेगवेगळे नसायला हवे.

समता, न्याय प्रस्थापनेसाठी आजच्या काळात इंग्रजी चांगली यायलाच हवी, आणि ती चांगली येण्यापासून बहुजनसमाजाला कोणी वंचित ठेवू शकले न पाहिजे, या दुहेरी उद्देशाने शासनाने हे पाऊल टाकले आहे, ही शिक्षणमंत्री माननीय प्रा. रामकृष्ण मोरे यांची व या धोरणाच्या समर्थकांची स्पष्ट भूमिका आहे. इंग्रजी माध्यमाचा पुरस्कार आपण करीत नाही, मातृभाषा, स्वभाषा हेच शालेय पातळीवर शिक्षणाचे योग्य माध्यम आहे, ही देशीवादी भूमिकाही आपण आग्रहपूर्वक राखलेली आहे असा यांचा दावा आहे. या उद्दिष्टाच्या पूर्तीसाठी इंग्रजीचे शिक्षण औपचारिकतः पहिलीपासून सुरू करणे आवश्यक आहे अशी आमची पूर्ण विचारांती खात्री पटली आहे असा वस्तुतः या मंडळींच्या म्हणण्याचा आशय आहे.

येथे ही गोष्टही स्पष्ट आहे की, बालवाडीपासून इंग्रजी माध्यमाचा अंगिकार करणाऱ्या शाळांशी मनोमन तुलना केली जात आहे. डोळ्यासमोर तो नमूना आहे. हाताच्या बोटांवर मोजता येतील एवढ्या अगदी अपवादभूत शाळा वगळता, बव्हंशी सर्व इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना, पहिलीपासून नव्हे तर जमल्यास बालवाडीपासूनच इंग्रजी घटवून घेणे आवश्यक वाटते. तसे घटवून घेऊनही इंग्रजी धड आत्मसात होत नाही ही त्यांची चिंता असावी. तर मग, आज नाही तर उद्या, हा मुद्दा मराठी माध्यमाच्या शाळांतल्या इंग्रजी शिक्षणासंदर्भातही उपस्थित होणारच आहे. कारण गावोगावच्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधील इंग्रजी विषयाच्या शिक्षकांपेक्षा अधिक गुणवत्तेचे शिक्षक मराठी माध्यमाच्या हजारो शाळांमध्ये कार्यरत आहेत अशी तर काही वस्तुस्थिती नाही.

तात्पर्य, 'ताकाला जायचे पण भांडे लपवायचे' असा प्रकार न करता, औपचारिक पातळीवर आपण इंग्रजी विषय पहिलीपासून सुरू करीत आहोत आणि तो विषय पुरेसा घटवून घ्यावा लागणार आहे, कारण 'अनैसर्गिक' परिस्थितीत त्या विषयाचे शिक्षण करावे लागणे अटळ आहे, हे स्वच्छपणे स्वीकारणे अधिक व्यवहार्य व समंजसपणाचे ठरेल.

‘भारतीय अर्थविज्ञान वर्धिनी’त झालेल्या परिसंवादानंतर आम्हाला तीव्रपणे भान आले की, या नव्या धोरणाचे समर्थन न करणाऱ्या मंडळींच्याही मनात देशाच्या भाषिक व्यवहारात इंग्रजीचे स्थान कोणते असणे योग्य होईल याविषयी संभ्रम आहे. किंवा असे म्हणू या की, बहुतेकांनी हा प्रश्न स्वतःला विचारलेला नाही; किंवा, विचारणे सोडून दिले आहे. कौटुंबिक, जातिजमातीय तसेच अनौपचारिक सार्वजनिक व्यवहार वगळता बाकी सर्व औपचारिक सार्वजनिक व्यवहार उत्तरोत्तर इंग्रजी भाषेतच होणार आहेत. म्हणजे इंग्रजी चांगले बोलता, वाचता व लिहिता आले नाही तर महाराष्ट्रातल्या (शहरी वा ग्रामीण) सामान्य माणसाला नोकरी-चाकरी मिळणार नाही, व्यवसाय करता येणार नाही, बाजारातले बरेच व्यवहारही करणे अवघड जाईल, असे चित्र बहुतेकांच्या डोळ्यासमोर आहे का? किंवा, थोडी अधिक टोकदारपणे मांडणी करावयाची तर, ज्यांना इंग्रजीत व्यवहार करता येणार नाहीत त्यांची ढकलपट्टी, अटळपणे, अकुशल, अंगमेहनतीची कामे करणाऱ्या अडाणी, गावंढळ वर्गात होणार; न्याय, समता, सर्वांची समान प्रतिष्ठा या लांबवरच्या गोष्टी सोडा. ज्यांना आपल्या मुलांची ही गत होऊ नये असे वाटते त्यांना इंग्रजी अवगत करून घेतलीच पाहिजे, असे नजीकच्या भविष्याचे चित्र डोळ्यासमोर आहे का? अशी छाप उमटते की, काय योग्य, काय अयोग्य याचा विचार करून काही निर्णय वा कृती करण्याच्या पलीकडे गोष्टी गेल्या आहेत. एका जागतिकीकरणाच्या तंत्रवैज्ञानिक घोडदौडीच्या झपाट्यात आपण सापडले आहोत, अशी मानसिकता

वरचढ आहे. इंग्रजीविषयक नव्या धोरणाचे जे समर्थक आहेत त्यांच्यापैकी अनेकांना जे घडते आहे ते प्रगतीचे, आधुनिकतेचे गमक वाटत आहे. त्यांच्या मनात व बोलण्यात 'संगणकीय युग', समृद्धी व प्रगती याच्याशी इंग्रजीचा वाढता वरचष्मा जोडलेला आहे. तर इतर अनेकांची चिंता, वाटचाल या दिशेने होणारच असेल तर, आपली वा 'बहुजनसमाजा'ची मुलेमुली ढोरमेहनत करणाऱ्या, अडाणी, गावंढळ तळच्या वर्गात दाखल होऊ नयेत ही आहे.

मानवजातीच्या प्रगतीची, अभ्युदयाची पुढची वाटचाल 'इतिहासाच्या गतिकी'नुसार जर अमूक एक असेल, आणि या कारणाने भारतातील सर्व मुलामुलींना त्यांची त्यांची स्वभाषा, मातृभाषा जेवढी चांगल्याप्रकारे वापरता येते त्यापेक्षा अधिक चांगल्याप्रकारे व सक्षमरित्या इंग्रजी वापरता आली पाहिजे ही जर आपली तातडीची व अनिवार्य गरज असेल, तर मग आपला निर्णय कोणता असायला हवा? गरज पडल्यास, जबरदस्ती करून का होईना, पण सर्वांना इंग्रजी शिकवलेच पाहिजे. तसे शिकविण्यासाठी, येणाऱ्या 'युगा'च्या दृष्टीने महत्त्वाचे सर्व विषय निरपवादपणे इंग्रजी भाषेत प्राथमिक स्तरापासूनच शिकवले पाहिजेत, हा निर्णय धीटपणे घ्यायला हवा. मराठी व तत्सम अन्य भारतीय भाषा हा आघात पचवून तग धरून राहिल्या, भरभराटल्या तर वाहवा. समजा त्या क्षीण होत गेल्या, त्यांना रक्तक्षय झाला, तर इतर अनेक कालबाह्य गोष्टी, वस्तू, विचारव्यूह यांच्याप्रमाणे त्या भाषाही त्याच लायकीच्या व म्हणून लोप पावणे युक्त होय असे काहीशा खेदाने पण समंजसपणे मान्य करावे हे कालोचित होईल. थोडक्यात, व्यवहारात यश येईल की नाही, सांगणे अवघड आहे; पण सर्व भारतीयांची पिढ्या-दोन-पिढ्यांच्या काळात इंग्रजी ही प्रधान व प्रमाण स्वभाषा बनविण्याचा महत्वाकांक्षी व क्रांतिकारक प्रकल्प राबवायचा निर्धार करावयास हवा.*

इंग्रजी कोणाकोणास, कितव्या इयत्तेपासून आणि किती व कोणत्या पद्धतीने शिकवावयाची ही गोष्ट व्यक्तीच्या व समाजाच्या जीवनव्यवहारात इंग्रजीचे स्थान कोणते राहणार व राहावे यावर अवलंबून आहे. याबाबतीत नव्या धोरणाच्या समर्थकांचीही काही सखोल तात्त्विक नैष्ठिक भूमिका आढळत नाही. पण हीच स्थिती नव्या धोरणाच्या विरोधकांचीही दिसते. एका अल्पसंख्य (की अत्यल्पसंख्य?) गटाचा अपवाद वगळता, प्राथमिक शिक्षण स्वभाषा/मातृभाषा यामधून व्हावे, आणि राज्यव्यवहारपण लोकभाषांमधूनच व्हायला हवा, तरच सहभागाधिष्ठित लोकशाही शक्य होईल, न्याय व समता प्रस्थापित होईल, उच्चवर्गीयांची व उच्चवर्णियांची सत्ता-मत्ता-प्रतिष्ठा यांवरील मक्तेदारी मोडून काढता येईल, यांसारख्या भूमिका घेणाऱ्यांनाही राज्याच्या व देशाच्या पातळीवर, वर्तमान जागतिक परिस्थिती, आर्थिक, राजकीय, तंत्रवैज्ञानिक, बौद्धिक, सांस्कृतिक, सर्वच अंगांनी आज उपस्थित असलेली परिस्थिती गोंधळात पाडताना दिसते. राज्य व देश पातळीवर इंग्रजीचा वापर व वरचष्मा वाढत चाललेला त्यांना दिसतो. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या आपले वरिष्ठवर्गीय अभिजन म्हणून स्थान राखावयाचे असेल, नव्हे आपल्यापेक्षा आपली मुले दोन पायऱ्या वरच चढून जावयाची असतील, तर इंग्रजी भाषेत व्यवहार करता आले पाहिजेत हे वास्तव त्यांनी ओळखले आहे. त्यांचीही भूमिका इंग्रजीशरणतेच्या जवळ जाणारीच आहे.

शंभरातले नव्वद-पंचाण्णव टक्के व्यवहार प्रगल्भ भारतीय भाषांमध्ये, म्हणजे ललित व वैचारिक वाङ्मयाची समृद्ध परंपरा असलेल्या भाषांमध्ये होण्यात वस्तुतः काही अडचण दिसत नाही. आंतरभारतीय दळणवळणासाठीही दरवेळी एका इंग्रजी भाषेचाच वापर अत्यावश्यक आहे अशी वस्तुतः स्थिती नाही. काही एका ऐतिहासिक पार्श्वभूमीमुळे अत्यावश्यक नाही अशा अनेक जागी इंग्रजी वापरली जात आहे, आणि हे व्यवहार इंग्रजीखेरीज अन्य भाषांमध्ये होऊच शकणार नाहीत अशी मानसिकता रुजली/रुजवली गेली आहे. जगभर इंग्रजीचा वाढता वापर होत असल्याचा युक्तिवाद या संदर्भात केला जात आहे. तो दिशाभूल करणारा आहे. जगभरच्या अशा (प्रगल्भ भाषिक) देशांच्या एकंदर व्यवहारांपैकी किती टक्के व किती प्रकारचे व्यवहार त्यांच्या त्यांच्या स्वभाषेमध्ये करण्याची भूमिका घट्ट राखून इंग्रजीचा वाढता वापर होत आहे, हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. जे व्यवहार स्वभाषेच्या/स्वभाषांच्या आधारे करता येतात ते अन्य भाषेच्या/भाषांच्या आधारे करावयाचे नाहीत हा त्यांचा आग्रह आढळतो. हा आग्रह आपणही राखल्यावर, इंग्रजीला जे स्थान देणे

उचित होईल ते जरूर देऊ या. ही भूमिका घेतली तर, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांची गुणाकाराने होणारी वाढ ही समाजमानसात व शरीरात रोगाचा प्रसार झपाट्याने वाढत असल्याची गमक तर आहेच; पण पहिलीपासूनच नव्हे तर पाचवीपासूनही सर्व मराठी माध्यमाच्या शाळांतील सर्व मुलामुलींना इंग्रजी हा विषय आवश्यक विषय म्हणून शिकविला जातो हेदेखील आपल्या भाषांच्या प्रगल्भतेवर व सामर्थ्यावर विश्वास नसल्याचे, भाषाविषयक योग्य धोरण अंगिकारण्यासाठी लागणाऱ्या आत्मविश्वासाचा व निर्धाराचा अभाव असल्याचे गमक आहे असे निष्पन्न होईल. शिक्षण, प्रशासन, न्यायदान, व्यापारउदीम, आपसातील दळणवळण व संवाद, बौद्धिक-सांस्कृतिक व्यवहार आपल्या देशी भाषांमधून होत असते, म्हणजे हा बदल आपण स्वातंत्र्यानंतर निर्धारपूर्वक आत्मविश्वासाने घडवून आणला असता, तर पाचवीपासून इंग्रजीची अनावश्यकता पटवून देण्याचीही गरज पडती ना.

पण पहिलीपासून इंग्रजीला विरोध करणाऱ्यांपैकीही बहुतेकांचे मत असे दिसते की, आज जे व्यवहार इंग्रजीतून होत आहेत ते पुढेही इंग्रजीतच होत राहणार आहेत, ते इंग्रजीतून होणे अधिकच अनिवार्य बनणार आहे; शिवाय, संगणक, माहिती तंत्रज्ञान, तंत्रवैज्ञानिक घोडदौड, व्यापारउदीम या क्षेत्रातले जागतिकीकरण, बौद्धिक-सांस्कृतिक व्यवहारांचेही जागतिकीकरण या कारणांनी देशांतर्गतही जास्तीत जास्त व्यवहार इंग्रजीत करता येणे सोयीचे, फायद्याचे व इष्ट ठरणार आहे.

येथे इस्राएलचे उदाहरण विशेष ध्यानात घेण्यासारखे आहे. हिब्रू भाषा ही त्या जमातीची मूळ भाषा. कालांतराने ज्यू जमात, विभिन्न कारणांनी, जगभर विभिन्न भाषिक समाजांमध्ये विखुरली गेली. हिब्रू ही धर्मग्रंथांची, धार्मिक व्यवहारांची भाषा म्हणून फक्त जिवंत राहिली, वापरात राहिली. इतिहासाच्या वाटचालीत ज्यू जमातीच्या पुढाऱ्यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या आखाड्यात हुशारीने, जिद्दीने, आव्हाने झेलत इस्राएल या राष्ट्रराज्याची निर्मिती केली. (ही सर्वस्वी प्रशंसनीय घडामोड होती असे आमचे मत नाही. पण इस्त्राएलचे अस्तित्व हा एक वास्तवाचा भाग आहे.) या नवजात राष्ट्राने हिब्रूचे राष्ट्रभाषा म्हणून पुनरुज्जीवन केले. आजही ज्यू जमात जगभर विखुरलेली आहे, व पूर्वीच्या तुलनेने ती अधिक मोकळ्या वातावरणात त्या त्या राष्ट्रांच्या व्यवहारांमध्ये क्रियाशील सहभाग अधिक प्रमाणात त्या त्या राष्ट्रांच्या भाषांमध्ये घेत आहे. याचा एक अर्थ असा की, इस्राएलची राष्ट्रभाषा इंग्रजी (वा एखादी अन्य प्रगत युरोपीय भाषा) असावी हा निर्णय त्यांना सहजच घेता व राबवता आला असता. पण त्यांनी एक तात्त्विक नैष्ठिक भूमिका घेतली, आणि ती यशस्वीपणे राबविली. आमची अशी खात्री आहे की, जगाशी व्यवहार करण्यासाठी (इंग्रजीसह) ज्या ज्या भाषा ज्या ज्या प्रमाणात अवगत असायला हव्यात त्या त्या भाषा त्या त्या प्रमाणात चांगल्या रीतीने अवगत करून घेण्यावर इस्त्रायली समाजाचा पक्का भर आहे. म्हणजेच, स्वभाषा हिब्रूला कोणते स्थान असायला हवे व देणार आहोत हे एका तात्त्विक नैष्ठिक भूमिकेमधून त्या समाजाने स्वतंत्र राष्ट्र-राज्य निर्माण करता करता ठरविले; या निर्णयाशी संवादी असे स्थान इंग्रजी व अन्य भाषा यांना त्याने दिले.

या पार्श्वभूमीवर आपली पिछेहाट, शरणागती, आणि प्रश्नाच्या गाभ्याशी निर्माण झालेली पोकळी प्रकर्षाने जाणवते. याचे एक प्रत्यंतर पहिलीपासून इंग्रजीविषयक धोरणाच्या चर्चेमध्येही येत आहे. या चर्चेच्या ओघात महात्मा गांधी, डॉ. राम मनोहर लोहिया, महात्मा जोतिबा फुले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ('वाघिणीचे दूध') अशा थोर थोर लोकांची नावे घेतली गेली आहेत. पण या विषयाला धरून तात्त्विक-नैष्ठिक चर्चा उपस्थित झाल्याचे अनुभवाला येत नाही.

स्वातंत्र्यपूर्वकालात मागे जाऊन पाहिले तर काय आढळते ते पाहणे उद्बोधक होईल. नव्या राज्यकर्त्यांबरोबर नवी भाषापण आली. ती शिकून घेतल्यास आपला ऐहिक अभ्युदय साधता येईल हे ओळखून, व्यवहारवादी शहाणपणाचा भाग म्हणून, गरजेप्रमाणे इंग्रजी शिकून विविध क्षेत्रात नोकऱ्या-चाकऱ्या, व्यवसाय करणारा नवशिक्षितांचा एक 'नवा मध्यमवर्ग' उदयास आला. या शिक्षित मध्यमवर्गात मुख्यतः वरिष्ठ जातीयांचा, पण केवळ ब्राह्मणांचाच नव्हे तर लिखापढीची परंपरा असलेल्या अन्य जातीयांचाही भरणा होता व ही स्वाभाविक गोष्ट होती. या नव्या मध्यमवर्गातही

तीन विभाग पडले असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. एका वर्गाचा प्रयत्न इंग्रजी भाषा व इंग्लिश जीवनशैली आत्मसात करून अ-भारतीय बनण्याचा होता. दुसरा वर्ग, 'सुधारकां'चा. साहेबी जीवनशैली व विचारसरणी यांचा अंगिकार मनःपूर्वक करीत असतानाही 'आर्यत्व न सांडता' जीवन विकसित करण्याचे ध्येय त्यांनी उराशी बाळगले होते. तिसरा वर्ग व्यवहारोपयोगी सुधारणा व नवविचार स्वीकारणाऱ्या 'संस्कृतिनिष्ठ, अभिमानी राष्ट्रवाद्यां'चा. यातला जो पहिला वर्ग, त्यालाही आपली आपल्या धर्मातली, जातिजमातीतली पाळेमुळे पूर्णपणे उखडून टाकावयाचीही नव्हती आणि टाकता येतही नव्हती. याचे एक कारण, स्त्रिया या पुरुषांच्या अर्थाने 'नवशिक्षित' नसत हे होते. पण येथील गोऱ्या मंडळींच्या विरोधात स्वतःच्या सांस्कृतिक-धार्मिक अस्मितेला जपण्या-जोपासण्याचे महत्त्व या वर्गातील मंडळींच्याही ध्यानी आले होते. येथील पारशी जमातीचा प्रतिसाद या दृष्टीने बघण्यासारखा आहे. स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, या वर्गाची भूमिका मनापासून अंगिकारलेल्यांनी स्वतःच्या भाषा टाकून दिल्या नाहीत तरी, नवनिर्मिती करून त्यांना अधिक समृद्ध केले नाही. तर उलटपक्षी 'सुधारकां'चा वर्ग घेतला, तर या वर्गातील अनेकांनी मराठी भाषेत नवनिर्मिती करून भाषा अधिक समृद्ध केली. तिसऱ्या वर्गानेही हीच गोष्ट केली. आपण असे म्हणू शकतो की, मराठी भाषेमधून सर्व स्तरांवरील शिक्षण देता येईल या विश्वासाने त्या दिशेने वाटचालही करण्यात दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गांमधील मंडळींनी पुढाकार घेतला. यांच्या अभिक्रमामुळेच माध्यमिक शिक्षणाच्या टप्प्यापर्यंत कालांतराने इंग्रजी माध्यमाची जागा मराठी माध्यमाने समर्थपणे घेतली.

आपल्या मुलांचे इंग्रजी अगदी साहेबासारखेच (उच्चारांसकट) व्हावे; इतकेच नव्हे तर काळ्या कातडीखाली मनाने व अंगभूत वळणानेही मुले साहेबी बनावीत या दृष्टीने इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी शाळांमध्ये मुलांना बालवयापासून पाठविण्याची गोष्ट तशी बरीच जुनी आहे. आज असा एक छोटा वर्ग भारतभर अस्तित्वात आला आहे ज्यांच्या घरांमधल्या मुलांची अव्वल भाषा इंग्रजी आहे. त्यांच्या घरातले वळण सहजपणे साहेबी आहे. इंग्रजी माध्यमाच्या अनेक शाळा अनिवासी पण डे स्कूल्स असत. या शाळांमध्ये उच्च-नीच अशी प्रतवारी असे आणि इंग्रजीचा दर्जाही कमीजास्त असे. पण, पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वीपर्यंत परिस्थिती अशी होती की, दर्जेदार इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांच्या तोडीस तोड मराठी माध्यमाच्या शाळा आहेत, आणि इंग्रजी भाषा चांगल्यापैकी येण्यासाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये आपली मुले आवर्जून पाठवायला नकोत, अशी मान्यता उच्चमध्यमवर्गीय उच्चशिक्षित कुटुंबांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर होती. खास उच्चभ्रू, धनिक, खानदानी वर्गातील मुलांसाठीच्या इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा नावाजलेल्या होत्या. पण उच्च प्रतीची व्यावसायिक करिअर करण्यासाठी या शाळांमध्ये आपली मुले पाठवली पाहिजेत असेही वाटत नव्हते. नावाजलेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधून बाहेर पडणारी मुले ही मूळातच समाजातल्या वरच्या थरांमधली असतात, हे ठळकपणे नजरेस पडत होते. आपण स्वतः त्या वर्गातले नाही याचे भानही असे, पण सांस्कृतिक व सामाजिकदृष्ट्या या वर्गात दाखल होण्याची आकांक्षा आढळत नव्हती. ही मंडळी परधार्जिणी आहेत, आणि आपण स्वातंत्र्यलढ्याच्या, राष्ट्राभिमानाच्या बाजूने असले पाहिजे, या भावनेचा प्रभावही या अनुत्सुकतेसाठी कारणीभूत असण्याची शक्यता आहे.

बहुजनसमाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार वाढल्यावर, आणि या कारणाने, परिस्थिती बदलली का? उच्चवर्णीय व उच्चवर्गीय यांच्या घरांमध्ये शिक्षणाची परंपरा असल्याने मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये जाऊनही इंग्रजी चांगले येण्यात अडचण उत्पन्न होत नाही; पण ही अनुकूलता नसल्याने आता इंग्रजी चांगले येण्यासाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळाच आवश्यक आहेत, असे म्हणता येईल का? तर, बहुजनसमाजामध्ये शिक्षणप्रसाराचे कार्य करणाऱ्या ‘रयत शिक्षण संस्थां’सारख्या संस्थांच्याही मराठी माध्यमाच्या शाळा हे कार्य पार पाडत होत्या. तेव्हा, परिस्थितीत जो फरक पडला आहे त्याचे खरे कारण आता बहुजनसमाज शिक्षण घेऊ लागला आहे हे नाही.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर वीस-पंचवीस वर्षांनंतर फरक पडण्याची कारणे आम्हास वेगळीच दिसतात. आणि त्यांचा मूळ स्रोत बहुजनसमाजाचे असमाधान वा त्याची आकांक्षा हा नाही. आधुनिक काळात यशस्वी होण्यासाठी इंग्रजीचे ज्ञान आवश्यक आहे हे प्रथमच लक्षात आले असेही नाही. ते ब्रिटिश

राजवटीच्या स्थापनेनंतर लगेचच लक्षात आलेले होते. इंग्रजी ही राज्यकर्त्यांची भाषा ही वस्तुस्थिती स्वातंत्र्यानंतरही तशीच कायम राहिली. बरे, इंग्रजी शिकविण्याची व्यवस्था एकदा श्री. बाळासाहेब खेरांच्या काळात बदलली. ५वी ऐवजी ८वी पासून इंग्रजी विषय सुरू केला गेला त्यावर टीका झाल्याने पुन्हा ५वी पासून इंग्रजीचे शिक्षण सुरू झाले. म्हणजे इंग्रजी चांगले येण्याच्या दृष्टीने 'समाधानकारक' व्यवस्था परत अमलात आली. असे असतानाही फरक कां व कोणता पडला?

स्वातंत्र्यपूर्वकाळी, 'संस्कृतिनिष्ठ राष्ट्रवादी' म्हणून ज्यांना ओळखले जाते त्यांच्या ठायी तर स्वदेशाभिमान जाज्वल्य होताच; पण 'सुधारकां'च्या ठायीही 'भारतीय आर्यत्व' न सांडण्याविषयी फिकीर होती. लोकमान्य टिळक काय किंवा स्वातंत्र्यवीर सावरकर काय, आधुनिक पाश्चात्त्य, विशेषतः युटिलिटेरियन व लिबरल विचारव्यूहांतील, भारताच्या ऐहिक अभ्युदयासाठी उपकारक गोष्टी स्वीकारण्याबाबत कोणाच्याही मागे नव्हते. ‘सुधारकां’ची तर गोष्ट करायलाच नको. तात्पर्य हे की, स्वदेश, स्वभाषा, स्व-संस्कृती व जीवनशैली यांना निष्ठा राहिली. परक्या राज्यकर्त्यांच्या उपस्थितीमुळे व आव्हानामुळेही हे घडले असेल. उदाहरणार्थ, उच्चपदस्थ सनदी प्रशासक, सेनाधिकारी, आधुनिक उद्योजक यांची बाह्य जीवनशैली, मानसिकता, भाषिक- सामाजिक व्यवहार यांच्यावर साहेबी संस्कार खोलवर झाले असतानाही, त्यांच्या ठायीही देशाभिमान जागृत होता. भाषा, धर्म, संस्कृती यांच्याविषयीची निष्ठा हा देशाभिमानी असण्याचा भाग होता. वालचंद हिराचंद, घनश्यामदास बिडला अशांची उदाहरणे आठवण्यासारखी आहेत.

परकीय राजवट गेली. आपण उत्साहाने आर्थिक विकासाची कास धरली. ऐहिक भरभराटीवर, एकप्रकारे, सारे लक्ष केंद्रित केले. तत्पूर्वी लोकशाही प्रजासत्ताक स्थापन करणारी राज्यघटना आपण स्वीकारली होती. राष्ट्रबांधणीचे काम जणू काही पूर्ण झाले आहे अशी समज आपली झाली असे मागे वळून पाहता वाटते. नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचा व्यापक सार्वत्रिक कार्यक्रम हाती घेतला, आणि कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट पण स्वीकारले गेले. प्रौढ मताधिकाराधिष्ठित निवडणुकांचे लोकशाही राजकारण जोरात सुरू झाले व खेड्यापाड्यांपर्यंत पसरले. प्रशासनयंत्रणेचा अनेक पटींनी विस्तार झाला. कालांतराने भाषावार प्रांतरचनाही घडून आली. भाषिक राज्यांच्या प्रस्थापनेने इंग्रजीचा वरचष्मा दूर करणारे राजकारण-समाजकारण प्रबळ होईल असे वाटले. लोकशाहीकरणाचाही हाच परिणाम अपेक्षित होता. पण उलटेच घडले.

तीन गोष्टी यासाठी कारणीभूत आहेत असे आमचे मत पडते. एक, स्वातंत्र्यलढ्याच्या शेवटच्या टप्प्यावर सत्तांतर घडले. स्वातंत्र्यलढ्याची प्रक्रिया पूर्णत्वाला गेली नाही. वसाहतीवर राज्य चालविण्यासाठी आवश्यक व उपकारक म्हणून निर्माण केलेली साम्राज्यवादी प्रशासनव्यवस्था, तिच्या सर्वाधिकारवादी वृत्तीसह व मानमरातबांसकट आम्ही, आंधळेपणेच नव्हे तर मोठ्या कृतज्ञभावाने स्वीकारली. फाळणीच्या वेळच्या भीषण हत्याकांडाच्या अराजकसदृश परिस्थितीत या प्रशासनयंत्रणेच्या 'पोलादी चौकटी'मुळे देश बचावला अशी भावना झाली. काँग्रेस संघटना देशव्यापी होती खरी, पण ती संकुचित मनोवृत्तींनी व बेशिस्तीने पोखरली गेल्याने किती दुबळी बनली होती याचे ही भावना हे गमक आहे. लोकांना न येणाऱ्या, न समजणाऱ्या भाषेत राज्यकारभार चालविणे, राज्यकर्ते व प्रजाजन यांच्यात भाषा, पोशाख, रीतिरिवाज, वेगळ्या वस्त्या, विशेषाधिकार व सवलती इत्यादी यांच्या आधारे अंतर निर्माण करणे व राखणे हे तंत्र ब्रिटिशांनी बुद्ध्या बऱ्याच पद्धतशीरपणे राबविले होते. हा वारसा जातपातीधिष्ठित, विषमताप्रधान, उच्च-नीच भावाने ओतप्रोत भारतीय समाजातल्या अभिजनवर्गाला मानवणाराच होता. कल्याणकारी राज्याच्या चौकटीत, नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाच्या ओघात प्रशासनयंत्रणेची अनेकपटींनी गुणाकाराने वाढ झाली. प्रशासनाच्या कनिष्ठ पातळ्यांवर प्रादेशिक भाषांचा वापर वाढला, कारण इंग्रजी फारसे न येणारे लोक या पातळ्यांवर भरती झाले. पण वरिष्ठ पातळ्यांवर इंग्रजीचाच वापर आग्रहपूर्वक चालू राहिल्याने, इंग्रजी चांगले न येणाऱ्यांच्या ठायी न्यूनगंडाची भावना उत्पन्न व्हायला आणि वाढायला अतिशय अनुकूल स्थिती निर्माण झाली.

इंग्रजीचा वरचष्मा वाढण्यासाठी लोकशाहीकरणाची प्रक्रियाही सहाय्यभूत ठरली आहे असे आम्हाला दिसते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या पहिल्या कालखंडात विधिमंडळांमध्ये निवडून आलेले आमदार आणि त्यांच्यामधून मंत्री बनलेले नामदार यांच्यापैकी बहुतेकांना इंग्रजीतही व्यवहार करता येत होता. इतकेच नाही तर, प्रांतिक स्वराज्याच्या काळांपासून यांच्यापैकी अनेकांना ब्रिटिश प्रशासक व उच्चपदस्थ राज्यकर्ते यांच्याबरोबर समानता प्रस्थापित करण्यासाठी झगडावेही लागले होते. प्रौढ मताधिकाराधिष्ठित निवडणुकांमुळे - स्वाभाविकपणे - आणि ते योग्यही होते. समाजाच्या वेगळ्या आर्थिक-सामाजिक थरांमधून, विशेषतः (समाजशास्त्रीय परिभाषेतील) 'मध्यम', किसान जातीयांमधून (किंवा चर्चाविश्वातील परिचित शब्द वापरावयाचा तर, बहुजनसमाजामधून) विधिमंडळांवर माणसे निवडून येऊ लागली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर काँग्रेसमध्ये जे नवे नेतृत्व उदयाला आले ते ठळकपणे ब्राह्मणेतर होते. स्थानिक पातळीवर राजकीय वरचष्मा प्रस्थापित करण्यासाठी वेगवेगळ्या अंगांनी त्यांच्या ठायी कर्तृत्व होते. ते प्रकट करण्यासाठी त्यांना इंग्रजीचे उत्तम ज्ञान आवश्यक नव्हते. पण हीच मंडळी जेव्हा राज्यपातळीवर वा त्याही वरच्या पातळ्यांवर सत्तेमध्ये गेली तेव्हा त्यांची इंग्रजीचे पूर्ण वर्चस्व असलेल्या प्रशासकीय 'पोलादी चौकटी'शी गाठ पडली. राजधान्यांच्या शहरांमधील वरिष्ठ पातळीवरील आर्थिक-औद्योगिक व्यापारी व्यवहार, बौद्धिक, सांस्कृतिक व्यवहार यांच्यावरही इंग्रजीचा अंमल होता. देशी वळणाच्या व देशीभाषिक असलेल्या या नव्या सत्ताधारी वर्गाची साठगाठ साहेबी भाषिक-सांस्कृतिक वळणाच्या वरिष्ठ वर्तुळांशी पडली तेव्हा तिचे दोन परिणाम संभवत होते. ज्या (देशी) मराठी भाषेवर नव्या सत्ताधाऱ्यांची चांगली पकड होती त्या मराठी भाषेत उत्तरोत्तर अधिकाधिक व्यवहार करण्याचा आग्रह ही मंडळी धरू शकली असती. याउलट, साहेबी भाषा व सांस्कृतिक शैली यांना ते शरण जाऊ शकत होते. ज्या महानगरीय झकपक वातावरणात व माणसांमध्ये ही मंडळी दाखल झाली त्यांच्या संदर्भात यांच्या मनात एका बाजूला खोलवर न्यूनगंड व दुसऱ्या बाजूला प्रचंड आकर्षण उत्पन्न झाले. शहरी, आधुनिक व प्रगत जगाबरोबर येण्यासाठी शहरी उच्चवर्गीय मंडळींना अनुसरणे त्यांना इष्ट व आवश्यक वाटले असल्यास ती गोष्ट समजण्यासारखी आहे. या 'पॅकेज'चा एक घटक इंग्रजी भाषा हा असल्याने, इंग्रजीचा वरचष्मा मोडून काढण्याचे धोरण खंबीरपणे राबविण्याचे राजकारण त्यांनी केले नसल्यास नवल नाही.

याला आणखी एक पदर आहे. लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेमधून जे सत्तांतर अटळपणे घडले ते इष्ट व आवश्यक होते यात काही शंका नाही. पण या प्रक्रियेतून स्थानिक ते राज्यपातळ्यांपर्यंत जी मंडळी १९६०-६५ नंतरच्या काळात सत्ताधारी बनली त्यांची मने स्वातंत्र्यलढ्याच्या वातावरणाने व संस्कारांनी घडलेली नव्हती. त्यांची मने महत्त्वाच्या अर्थाने 'सरंजामशाही' वळणाचीच राहिली होती. म्हणजे असे की, जो तत्त्वविचार व जी मूल्ये लोकशाही संस्कृतीची धारणा करतात त्यांचा संस्कार त्यांच्यावर घडला नाही. राजा व प्रजा यांच्यात अंतर असणे, ठळक विषमता असणे व ती अधोरेखित असणे ही गोष्ट त्यांच्या विचारव्यूहात व मूल्यनिष्ठेत चपखल बसणारी होती. इंग्रजी भाषा व साहेबी वळण यांचा वरचष्मा मोडून काढण्याचा विचार न करता, स्वतःच्या सत्तेला त्यांची जोड देऊन सामान्य प्रजेपासूनचे अंतर, विषमस्थान, अधिकार व लाभ पक्के करण्याचा मार्ग अनुसरण्याकडे नव्या सत्ताधारी वर्गाचा कल व्हावा हे मग समजू शकते.

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात प्रगती, सुधारणा, विकास, परिवर्तन या नव्या संकल्पना आपण पाश्चात्त्यांकडून घेतल्या आणि त्यांचे अर्थही त्यांनी जे केले ते स्वीकारले. पण तरीही स्वातंत्र्यलढ्यात जे अग्रेसर होते त्यांच्या कल्पनेतील सुधारलेला, प्रगत, विकसित, आधुनिक भारत हा वैशिष्ट्यपूर्ण, आगळावेगळा राहणार होता. याचे तपशीलवार वर्णन बहुधा कोणी करू शकले नसते. आपण पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे उदाहरण याबाबतीत घेऊ शकतो. महात्मा गांधींचा सल्ला धुडकावून त्यांनी आर्थिक विकास आणि सामाजिक पुनर्रचना यांचा पाश्चिमात्य नमूना व मार्ग स्वीकारला. पण एक ना एक प्रकारचे भारतीयत्व त्यांना राखावयाचे व संवर्धितपण करावयाचे होते. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात स्वदेशनिष्ठा व राष्ट्राभिमान यांचा होणार आढळ स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर क्षीण होत गेलेला दिसतो.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाची विभागणी 'विकसित' व 'मागास', 'समृद्ध' व 'गरीब', 'आधुनिक' व 'जुनाट' या अंगांनी करण्याचे वळण पडले. आणि आपल्या सुशिक्षित, भरभराट पावणाऱ्या, आकांक्षी उच्च-मध्यमवर्गीयांची मानसिकता बदलली. मागास, गरीब, जुनाट जीवनशैली, विचारसरणी, मूल्यसमुच्चय यांच्यापासून मुक्त व्हायचे हे ध्येय बनले. अभिमान बाळगण्यासारखे या देशात, देशातल्या लोकांमध्ये त्यांना काही आढळेना. इतिहास-परंपरा, संस्कृती, धर्म हे प्रगती साधण्याच्या, आधुनिक बनण्याच्या, विज्ञान-तंत्रविज्ञान युगात प्रवेश करण्याच्या मार्गातील अडसर होत ही धारणा या वर्गात वाढली. उथळ युटिलिटेरियन लिबरल विचारसरणी वा तितकीच उथळ पुरोगामी, डावी विचारसरणी अंगिकारलेला हा जो नवा अभिजनवर्ग राजधान्यांची शहरे, महानगरे यांच्यांत उत्कर्ष पावला त्यांचे एकमेकांशी विचारविनिमय करण्याचे माध्यम इंग्रजी होते. लोकशाही, सामाजिक न्याय, समता इत्यादी गोष्टींविषयी आग्रही असलेली ही मंडळी, तत्त्वतः जरी लोकभाषांमध्ये सर्व व्यवहार व्हावेत ही भूमिका मांडीत असली तरी, व्यवहारात आंतरभारतीय दळणवळण व संवाद, राज्य-व्यवहार, बौद्धिक-सांस्कृतिक व्यवहार, विज्ञान-तंत्रविज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रगती या सगळ्यासाठी आग्रहाने व ठामपणे इंग्रजीचा पक्ष उचलून धरणारी होती. त्यांच्या मते, हिंदी ही तर विशेषच मागास, प्रतिगामी, अंधश्रद्ध वगैरे असलेल्या उत्तर भारतीयांची एक अप्रगत भाषा असल्याने तिला राष्ट्रभाषेचा दर्जा द्यायला त्यांचा विरोधच राहिला. महाराष्ट्रातील स्थिती पहा. मराठी भाषेविषयी अगत्य व आग्रह असणाऱ्या ललित व वैचारिक वाङ्मयनिर्मात्यांनीही, अपवाद वगळता, हिंदी राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकारण्याचे 'संकट' टाळण्यासाठी, इंग्रजीचाच पक्ष उचलून धरलेला आहे. या मंडळींनाही इंग्रजीच्या तुलनेत हिंदी अपरिचित परकी भाषा वाटत असल्याचे जाणवते. उद्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये खरोखरच इंग्रजीचा वरचष्मा आपण मोडून काढला; मुंबईतही परभाषिक लोकांना मराठी भाषा अनेकानेक क्षेत्रांतील औपचारिक- अनौपचारिक व्यवहारांसाठी वापरावीच लागली; म्हणजेच, जनांचे त्यांच्या स्वभाषेसह प्रभुत्व प्रस्थापित झाले, तर त्यांना भारतातील इतरांशी व्यवहार करण्यासाठी हिंदी भाषाच जास्त सोयीची व सोपी जाणार आहे, हे ध्यानात घ्या. मुसलमानी राजवटीचा विस्तार सर्व भारतभर असण्याचा एक ऐतिहासिक फायदा वस्तुतः असा की, हिंदी-उर्दू मिश्रित भाषा समजू शकणारे लोक द्राविड भाषिक राज्यांमध्येही बऱ्यापैकी आहेत. पण वास्तव असे असूनही प्रादेशिक भाषांविषयी आग्रही भूमिका घेणाऱ्यांनीही राष्ट्रभाषा म्हणून इंग्रजीची कास धरली. या अभिजनवर्गाला येणारी, त्यांच्या प्रगत, आधुनिक, जागतिक असण्याचा गौरवास्पद घटक असणारी इंग्रजी भाषा या अभिजनवर्गाचा सामाजिक-सांस्कृतिक व व्यावहारिक वरचष्मा कायम ठेवायलाही मोठी मदत करते, हाही भाग आहेच. स्वातंत्र्योत्तर काळातल्या 'नियोजनबद्ध आर्थिक विकास'पर्वामध्ये भरभराट पावलेल्या, विस्तारलेल्या उच्चवर्गीय व उच्चवर्णियेतर, हिंदू व बिगर-हिंदू अभिजनवर्गाला, अशा वेगवेगळ्या कारणांनी, इंग्रजीचा वरचष्मा खरोखरी मोडून काढणे म्हणजे स्वतःच्या व देशाच्याही पायावर धोंडा पाडून घेणेच वाटते.

गावोगाव प्रस्थापित झालेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा या आज सर्वच काही ख्रिश्चन मिशनरी चालवीत नाहीत; स्थानिक पातळीवरील विभिन्न धार्मिक-भाषिक अभिजन यात पुढाकार घेत आहेत. या शाळांच्या चालकांच्या डोळ्यासमोर, अर्थातच, ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या, साहेबी वळण, पोशाख, रीतिरिवाज, मानसिकता रुजविणाऱ्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा नमूनेदार म्हणून आहेत. अशा शाळांची भ्रष्ट व खूपच पाणी घातलेली 'पातळ' अशी नक्कल या शाळा करीत आहेत ही गोष्ट ठळकपणे नजरेत भरते. 'हिंदू कॉन्व्हेंट' या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या काही शाळा आहेत. या शाळांमध्ये व्यावहारिक स्वार्थाच्या दृष्टीने इंग्रजीचा स्वीकार करीत असताना संस्कार 'हिंदू' करण्याचे म्हणजे 'वैदिक' धोरण अवलंबिलेले असते. अनेक शाळांमध्ये, पोशाख, शाळेतले बोलण्याचालण्याचे रीतिरिवाज हे साहेबी वळणाचे, सांस्कृतिक संस्कार 'हिंदू' असेही मिश्रण आढळते. वास्तव परिस्थितीतल्या गुंतागुंतीचे आणि गोंधळाचे प्रतिबिंब या सगळ्यात पडत असलेले बघता येते. थोडक्यात, आज जेव्हा मराठी हेच शालेय शिक्षणाचे माध्यम कायम ठेवून पहिलीपासून इंग्रजी शिकविण्याचा निर्णय शासन करते, आणि त्याला शिक्षक, मुले व पालक यांचा मोठा उत्साहपूर्ण

प्रतिसाद मिळत असल्याचे सांगते, तेव्हा या निर्णयातही व पालक-मुले-शिक्षक यांच्या प्रतिसादातही विचारांचा वा उद्दिष्टांचा गोंधळच प्रत्ययाला येतो.

ब्रिटिशांची राजवट प्रस्थापित झाल्यावर त्यांनी जे नवे आंग्ल शिक्षण इंग्रजीमधून येथे प्रसृत केले त्याला उद्देशून 'वाघिणीचे दूध' हा शब्दप्रयोग लोकप्रिय झाला. हा शब्दप्रयोग कशाला उद्देशून मूळात वापरलेला होता? ज्या ललित व वैचारिक वाङ्मयाचे शिक्षण नव्या 'इंग्रजी शिक्षणा'मधून दिले जाऊ लागले त्या वाङ्मयातल्या, क्रांतिकारक परिवर्तनाला चालना देणाऱ्या कसदार आशयाला, शिकवणुकीला उद्देशून, इंग्रजी शिक्षण म्हणजे जणू 'वाघिणीचे दूध' असे म्हटले गेले. त्या आरंभीच्या काळात ते इंग्रजी भाषेच्या माध्यमामधून दिले जाणे अटळ म्हणता येईल. पण तोच परिणाम मराठी भाषेतल्या ललित व वैचारिक साहित्याच्याद्वारे नंतरच्या काळात साधला गेला. लोकहितवादी, टिळक, आगरकर यांचे या संदर्भातले कार्य जेवढे महत्त्वाचे तेवढेच किंवा त्याहूनही जास्त महत्त्व महात्मा जोतिबा फुले यांनी पार पाडलेल्या कामगिरीचे आहे. त्यांनी या कामासाठी मराठी भाषा वापरली, आणि तीही जनसामान्यांची मराठी भाषा उपयोगात आणली.

त्याच काळापासून इंग्रजी भाषा आणि साहेबी जीवनशैली, रीतिरिवाज या गोष्टी एतद्देशीय भाषिक समाजांवर राज्य करणाऱ्या, वेगळ्या उमटून पडणाऱ्या, उच्च, विशेषाधिकारसंपन्न राज्यकर्त्या वर्गाची निर्मिती करण्यासाठी पण वापरल्या गेल्या. सर्वाधिकार स्वतःच्या हाती ठेवून साम्राज्यवादी राजवट भक्कम करण्यासाठी इंग्रजी माध्यमाच्या साहेबी शाळा चालवल्या गेल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळातही बव्हंश इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा हे कार्य पार पाडीत आहेत.

म्हणजे इंग्रजी भाषा आणि तिच्याद्वारे दिले जाणारे शिक्षण एवढ्याचाच विचार केला तर हे मूळ अर्थाने 'वाघिणीचे दूध' नाही; ती एक 'जादूची कांडी' आहे असे म्हणणे जास्त उचित ठरेल.

आता, दोन प्रश्न आहेत. पाचवी ते दहावी या टप्प्यावर एक आवश्यक विषय म्हणून सर्व मुले इंग्रजी शिकत असूनही ही जादूची कांडी बहुतेकांच्या हाती येत का नाही? आणि, पहिलीपासून इंग्रजी हा एक आवश्यक विषय केल्याने ती खरोखर सार्वत्रिक प्रमाणावर मुलामुलींच्या हाती येणार आहे का? (या जादूच्या कांडीचा उपयोग, सामान्यजनांवर अधिसत्ता प्रस्थापित करून त्यांचे शोषण व दमन करण्याचा अधिकार प्राप्त करून देणाऱ्या सत्ताधारी वर्गात प्रविष्ट होण्यासाठी आहे; तर मग ही जादूची कांडी कोणाच्याच हाती नसावी हे पाहणे अधिक गरजेचे व श्रेयस्कर नाही का, हा प्रश्न आपण तूर्त उपस्थित करीत नाही.)

उपरोधाची गोष्ट अशी की, इंग्रजी माध्यमाच्या सर्वच शाळांमधील शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होणाऱ्या सर्व मुलामुलींच्या हाती ही जादूची कांडी येत नाही. आणि जशी या शाळांची संख्या वाढेल तशी ती हाती येणे जास्त जास्त अवघड बनत जाईल. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्येही अव्वल, मध्यम, कनिष्ठ व तद्दन भिकार दर्जाच्या अशी विभागणी आजच नजरेस पडत आहे. कनिष्ठ व भिकार दर्जाच्या अशा शाळांमधल्या मुलांची स्थिती 'धोबीका कुत्ता, न घरका, न घाटका' अशी होण्याचा पुष्कळच धोका आहे. हाच न्याय मराठी माध्यमाच्या शाळांना लागू आहे, व भविष्यातही लागू होईल.

महात्मा जोतिबा फुले यांचे शिष्यत्व खऱ्या अर्थाने पत्करावयाचे तर, शोषण, दमन, उच्च-नीच भेद यांना बळकटी आणणारीच नव्हे, तर अशी व्यवस्था उत्पन्न करणारी जादूची कांडी मोडून टाकणारे समाजकारण, राजकारण करणे आवश्यक आहे. शालेय शिक्षणाच्या क्षेत्रात, मग कोणत्या कार्यक्रमास अग्रक्रम द्यावयास हवा? शैक्षणिकदृष्ट्या उत्कृष्ट दर्जाच्या मराठी माध्यमाच्या शाळांची गावोगाव जोपासना करण्याला अग्रक्रम द्यावयास हवा. आपला अनुभव असा आहे की, मराठी माध्यमाच्या उत्तम शाळांमधून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक ते इंग्रजीचे ज्ञान संपादित करण्याला व इंग्रजीतून व्यवहार करण्याला अडचण पडत नाही. याचे मुख्य व महत्त्वाचे कारण, विषयांचे त्यांचे ज्ञान व समज अधिक पक्की असते. गणित व विज्ञान हे विषय चांगल्या मराठी माध्यमाच्या शाळांतील विद्यार्थ्यांचे अधिक तयार असतात असा सार्वत्रिक अनुभव राहिला आहे. मराठी माध्यमाच्या उत्तम शाळा उभारण्यासाठी शिक्षकांची निवड विषयातील गुणवत्ता व शिकविण्यातील

आस्था या निकषांवर केली जाणे, उत्तम शिक्षक बनण्याला उपकारक व सहाय्यभूत वातावरण शाळेत असणे, मुख्याधापकाचे कुशल व सक्षम नेतृत्व असणे या अत्यावश्यक गोष्टी आहेत.

शिक्षणाच्या क्षेत्रातील खरी शोकांतिका इथेच आहे. पुष्कळवेळा गुणवत्तेच्या ऱ्हासाचा संबंध शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसाराशी जोडला जातो. मग, बहुजनसमाजाचा कैवार घेण्याच्या भूमिकेतून, गुणवत्तेचा ऱ्हास झालेला नाही; त्यांची मक्तेदारी मोडून काढली जात असल्याने उच्चवर्णियांच्या ठायी उत्पन्न होणाऱ्या नाराजीचा आविष्कार या आरोपामधून होतो, असे प्रत्युत्तर दिले जाते. आमचे असे मत पडते की, गुणवत्तेचा ऱ्हास ही सार्वत्रिक अनुभवाची गोष्ट आहे, पण त्याचे कारण शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हे वस्तुतः नाही. शिक्षणसंस्थांची उभारणी करण्यात १९६० नंतरच्या काळात ज्यांनी जागोजाग पुढारीपण केले त्या राजकारणी नेत्यांनी त्या शिक्षणसंस्था संरजामी वृत्तीने जोपासल्या, त्यांच्या राजकरणाची साधने म्हणून त्यांचा वापर केला, आणि शिक्षकी पेशा ही विशेष प्रकारची वृत्ति (व्यवसाय) आहे याचे भान बाळगले नाही. याचा आणि गुणवत्तेच्या ऱ्हासाचा घनिष्ठ संबंध आहे. त्याचवेळी, शिक्षणक्षेत्राचे सरकारीकरण व नोकरशाहीकरण होत गेले. शिक्षण खेड्यापाड्यांतल्या सामान्य जनतेपर्यंत नेण्यासाठी शासनाचा सहभाग आवश्यक होता यात संशय नाही. पण शिक्षणक्षेत्रामधून शिक्षणच हरवून जायचे नसेल तर, शासनाने कोणती पथ्ये काटेकोरपणे सांभाळावयास हवीत, कोणत्या वृत्ती, क्षमता, प्रेरणा यांना प्रोत्साहक वातावरण कायम ठेवावयास हवे याचे भान हरपत गेले. सारांशाने सांगावयाचे तर, शिक्षकांची निवड, त्यांच्या पेशातले वातावरण, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, आणि शैक्षणिक नेतृत्व या चारही कळीच्या घटकांबाबतचे कच्चेपण, न्यून हे गुणवत्तेच्या सार्वत्रिक ऱ्हासाला कारणीभूत आहे.

कोणत्या शाळांमधल्या मुलांचे, केवळ इंग्रजीच नव्हे तर सारे विषय बऱ्यापैकी चांगले तयार होतात, या प्रश्नाचे उत्तर पुढीलप्रमाणे येईल: ज्या शाळांमधील शिक्षकवर्ग सक्षम, जाणता व स्वयंप्रेरित असून त्याला चांगले नेतृत्व (मुख्याध्यापकाच्या रूपाने) लाभलेले असते, ज्या शाळांमध्ये राजकारणी पुढाऱ्यांची सरंजामशाही ढवळाढवळ तसेच शासकीय नोकरशाहीचा हस्तक्षेप नगण्य असतो, अशा शाळा. दुर्दैवाने, या तशा पायाभूत साध्यासरळ गरजांची पूर्तता मराठी माध्यमाच्या शाळांच्या संदर्भात अवघड बनलेली आहे. तुलनेने, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना याबाबतीत अधिक अनुकूलता प्राप्त होते असे चित्र दिसते. इंग्रजीचा वरचष्मा वाढायला याचाही मोठा हातभार लागत असावा. एकेकाळच्या नामवंत मराठी माध्यमाच्या शाळांनाही अवकळा प्राप्त होत असल्याचे दुःखद चित्र आढळते.

रोगाचे हे निदान जर बरोबर असेल तर, पहिलीपासून इंग्रजी ही औषधयोजना चुकीची आहे हे स्पष्ट आहे. जिथे सारेच विषय कच्चे राहतात तिथे इंग्रजीचे शिक्षण तेवढे या उपाययोजनेने सुधारेल, व शालेय शिक्षण पुरे करणाऱ्या मुलामुलींना, त्यांची व्यावसायिक-आर्थिक भरभराट घडवून आणणारी जादूची कांडी उपलब्ध होईल हे केवळ स्वप्नरंजन म्हणावे लागते.

मराठी माध्यमाच्या उत्कृष्ट शाळांची निर्मिती हा कार्यक्रम जेवढा आपणास सर्वत्र पार पाडता येईल तेवढे इष्ट व आवश्यक पातळीवर इंग्रजीचे ज्ञान व सराव मुलांना देवविण्याचे काम, या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून पार पडेल. 'भारतीय अर्थविज्ञान वर्धिनी'च्या परिसंवादात प्रा. नीलकंठ रथ यांनी तथाकथित मागास ओरिसा प्रांताच्या संदर्भातला त्यांचा स्वतःचा अनुभव सांगितला, तो उद्‌बोधक आहे. आठवीपासून इंग्रजी हा विषय ते शिकले, पण महाविद्‌यालयात गेल्यावर त्यांना इंग्रजीमधून प्राध्यापक शिकवीत ते कळण्यात अडचण गेली नाही. प्रा. रथ यांचे वय सत्तरीच्या पुढे आहे. त्यांचे म्हणणे असे होते की, वस्तुतः आठव्या इयत्तेपासून इंग्रजीचे शिक्षण देणेही आपल्या उद्‌दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी पर्याप्त आहे. पण यासाठी एक दुहेरी शर्त आहे. ती अशी की, (१) शाळेत अन्य विषयांचे शिक्षण चोख व्हायला हवे, आणि (२) इंग्रजी विषयाच्या शिक्षकाचे इंग्रजीही चांगले असायला हवे. त्यांना व त्यांच्यासारख्या अनेकांना महाविद्‌यालयात अडचण गेली नाही, कारण त्यांच्या ठायी पुरेसा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला होता व इंग्रजी समजण्यासाठी आवश्यक ती पायाभूत तयारी चांगली झालेली होती. आम्हाला प्रा. रथ यांचे म्हणणे पूर्णपणे पटते. शालेय टप्प्यावर इंग्रजी भाषेचे पायाभूत

शिक्षण तीन वर्षांच्या काळात देता यायला हवे. मराठी व हिंदी या भाषा चांगल्या प्रकारे शिकविल्या गेल्या असतील, आणि इंग्रजी शिकण्याची प्रेरणा मुलांच्या ठायी असेल तर, १३-१४ ते १६-१७ या वयोगटातील मुले जाणती असतात, सक्षम असतात हे ध्यानात घेता, एवढा काळ पुरेसा आहे. शिक्षक हा कळीचा घटक ठरतो. तरी परंतू, आज ५वी पासून इंग्रजी विषय सुरू केला जातो तर, ही व्यवस्था कायम ठेवता येईल.

इंग्रजीचा आमच्या मनावरील वरचष्मा, आमची इंग्रजीपुढील आंधळी शरणागती मराठी माध्यमाच्या उत्कृष्ट दर्जाच्या शाळा उभारण्याच्या अग्रक्रमापासून आम्हाला च्युत करीत आहे. इतका आमचा आमच्या भाषेवरील, आमच्या भाषिक-सांस्कृतिक सामर्थ्यावरील, आणि आमच्यावरील विश्वास उणा पडावा ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे.

* आता, सर्वांना साक्षर (व शहाणे) करून सोडण्याच्या, तसेच प्राथमिक शिक्षण सर्वांना काही एका किमान, समाधानकारक दर्जाचे देण्याच्या आमच्या राष्ट्रीय संकल्पांची अंमलबजावणी आम्ही ज्या प्रकारे केली आहे ते पाहता, वरील निर्णय शासनांनी केला तरी त्याची अंमलबजावणी भारतीय समाजाची भाषिक पाळेमुळे अर्धवट उखडून टाकण्याच्या अधिक घातक स्थितीत आपणास नेऊन सोडील हा धोका आहे. पण हा मुद्दा तूर्त बाजूला ठेवू.

वसंत पळशीकर